

СТ А Н О В И Щ Е

за присъждане на образователната и научна степен „доктор”
по научна специалност 3.1. „Социология”
на докторант **Теодора Славчева Христова**

Тема на дисертацията: Идентичност и поведение на личността в онлайн социалните мрежи

Член на научно жури, представящ становището: проф. д-р Иван Чалъков

1. Съответствие с изискванията на нормативните актове за присъждане на образователната и научна степен „доктор” с ЗРАС, ППЗРАС и Правилника на СУ

Кандидатът в настоящия конкурс съответства на изискванията на нормативните актове за присъждане на образователната и научна степен „доктор”:

Първо, кандидатът е представил дисертационна работа в размер на 348 страници основен текст , от които 1 заглавна страница и 1 страница съдържание, и библиография в отделен файл в размер на 51 страници. Основният текст на дисертацията се състои от въведение, три глави и заключение. Основният текст съдържа номерирани 30 графики и 4 таблици, но той включва също значителен брой таблици (на страници 263-265; 269-271; 283-289) които не са номерарани, като за някои от тях не става съвсем ясно дали в тях авторът представя резултатите от своя анализ на данните. Въпреки тази забележка обаче намирам, че дисертацията е оригинален авторски труд на докторанта.

Второ, докторантът е представил и Автореферат в размер на 37 страници, от които 34 страници основен текст. Автореферата адекватно представя съдържанието и научните постижения на дисертационния труд.

Докторантът има десет публикации, от които седем по темата на дисертацията, най-вероятно самостоятелни (в списъка на публикациите авторът не е посочен за всяка от тях).

2. Оценка на творческите постижения на докторанта:

След внимателното прочитане на дисертацията на докторанта Теодора Христова и автореферата към нея, правя следните оценки и изводи:

Работата без съмнение е резултат от продължителни и мащабни усилия по проучване на научната литература в областта, извяване на ключови понятия чрез които да се мисли човешката идентичност и поведение в интернет и в частност в социалните мрежи. На тази основа са обосновани и разработени няколко разнородни метода за набиране на емпирични данни за личностната идентичност в социалните мрежи, които са успешно реализирани. Получите данни са подложени на анализ.

В първа глава се заявява като задача да се дефинират основните понятия, да се формулира изследователската теза и хипотези, да се обоснове методологията на събиране на данните и да се очертае теоретична рамка на изследването. Това е постигнато отчасти по отношение на тезата, която на основата на внимателния прочит на началния раздел смятам, че е дефинирана така: „...**е необходимо и преразглеждане на основните термини и дори определението за онлайн социални мрежи и идентичност, както и разграничението между идентичност и дигитална идентичност**”, като това определение е скрито в един разказ-обосноваване какво се случва с личността с навлизането на социалните мрежи и твърдения за влиянието на технологиите и инструментите върху личността и човешките взаимодействия, предшестваш въвеждането на хипотезите на изследването.

Там откриваме и *целта* на изследването: «да хвърли светлина върху **отражението на онлайн социалните мрежи върху оформянето и развитието на идентичността на хората, тяхното онлайн и офлайн поведение, себеизразяване, професионално и личностно развитие и психическо здраве**», и съответно **обектът** (потребителите на онлайн социалните мрежи) и **предметът** (поведението и представените личностни характеристики на индивидите в онлайн среда съпоставени с тези в офлайн среда) на изследването. Дефинирани са шест хипотези, които засягат връзката и взаимното обуславяне на онлайн и офлайн идентичностите, останалите три влиянието на онлайн идентичностите върху психиката, професионалното и личностното развитие на индивидите. Всичко това е събрано в обем от десетина страници, последване от огромен (над 50 страници) раздел озаглавен «методология». В първите шест страници на този раздел докторантката определя граундед (*grounded theory*) като свой теоретичен подход в изследването, позволяващ «...концепциите и хипотезите да се появят от данните на първия етап на емпиричната работа и да бъдат тествани спрямо резултатите от изследванията на

следващия етап». Не става ясно обаче които са тези етапи, най-общо определени като включващи «количествени и качествени методологични изследвания чрез: дълбочинни интервюта, онлайн анкета, контент-анализ и РАРІ изследване». Тези методи са описани концептуално и са дадени кратки сведения за времето и организацията на провеждането им и получените данни.

Следват 48 страници, в които всъщност би трябвало да се въведат **основните понятия** на изследването. Казвам би трябвало, защото въпреки намеренията, тези усилия продължават и в следващите глави, чак до последния раздел на дисертацията. В първа глава въвеждането на понятията наподобява «посещение в една теоретична галерия», в която отделните картини са трудовете на социолози и други социални учени, от които докторантът е подбрал ключови понятия, които счита за релевантни на темата на своето изследване.

Ето част от тези понятия, така както последователно са въведени от докторанта чрез различни автори: *дигиталното разделение, повсеместна социална свързаност, биологията и границите на времето, техническите средства като позволяващи контакт с различни култури и общества по-често, по-бързо и привидно без граници, преход от индустриални към информационни общества, цивилизационния подход при хронологизация на историята, информационното общество и глобализацията на света, понятието за глобализация (Бауман) и за «мрежово общество» (Кастелс), пространствената сегрегация като аспект на глобализацията, появата на виртуални елити и периферна класа, връзка между (радикалността) на социалната промяна и (кризата на) идентичността, мотивацията и личния интерес при формирането на общностни връзки в киберпространството като опровергаващо тезата на Бауман за по-бързия разпад на общностите с нарастването на непостоянството и подвижността на връзките, понятието за хипермодерността като култура на парадоксите, края на историята като постигане на ценностите на либералната демокрация, тристепенния модел на консумизма като неразделна част от характеристиките на настоящето и дигиталната епоха и хиперконсумацията за „третия исторически етап на капитализма на консумирането“ (Липовецки), свиването на целия свят до „глобално село“ (Маклуън, 1962) чрез мощните високи технологии, „новата комуникационна география“ на информационното общество, процеса на „информатизиране“ в постмодерността*

според Лиотар, хората като „дигитални граждани“ (Добрева, 2012) и идентичността като единствено възможно на база съображение с глобалността, интелектуалното осмисляне на необходимостта да се различаваш от масата като единствено възможно за индивидуална и групов идентичност (Стоянов), виртуалната култура където физическата среда вече не е доминиращ фактор в ежедневието, „медийната конвергенция“ и „функционалната конвергенция“ на масовите и междуличностните канали, промяната отношенията между човека и държавата която корелира с комуникационните технологии, свързаните с това макрофункции на масмедията и необходимостта от регулацията на виртуалното пространство и Интернет, появата на медии, които са аматьорски, но показват другата гледна точка към това, какво се оценява като новина (Великова), способността на съвременните медии да изграждат компактно във времево отношение земно кълбо (У. Бек), интернет като стимулиращ цялостна промяна във всеки един аспект от живота и ежедневието на хората чрез нови форми на взаимодействие и увеличаване на офлайн взаимоотношенията...

Поставени в рамките на подхода *grounded theory*, без съмнение това са важни понятия за осмисляне на изследователския предмет, така както той е «напипан» в при първия етап на емпиричното изследване, последвалото по-точното дефиниране на основните изследователски проблеми и по-финото операционализиране за целите на втория етап от емпиричното изследване. Само че къде е този първи етап от емпиричното изследване? Как той е направлявал начина, по който са подбрани различните понятия и съответните авторитети? Изобщо не става ясно, като проблемът се усложнява допълнително от липсата на каквато и да вътрешно структуриране с подходящи подзаглавия на този обширен раздел от първа глава. А дори прочита на понятията, посочени по-горе, показва наличието на имплицитни връзки и групи между тях. Смятам това за първият сериозен проблем на дисертацията.

Някъде около 75 страница се появяват дълго чаканите подраздели, всеки от които само от няколко страници, която е в рязък контраст с предишното обширно и неструктурирано описание на понятията. Първият от тях разглежда връзката между «компютърно-медианата комуникация» и личностната идентичност, като са описани основните типове онлайн комуникации, техните възможности по отношение на анонимността и други аспекти на общуването, както и социалния контекст на тяхната употреба. Оценявам

особено положително следващите два раздела - Теория на компетенциите на КМК/СМС и Теорията на социалното присъствие, които предоставят на докторанта важни ресурси за дефиниране на ключови аспекти на онлайн поведението в социалните мрежи и свързаните с това възможности за тяхната операционализация (мотивация, съгласуваност, социален капитал, невербална комуникация и ограниченото социално-емоционално съдържание, ограниченият социален контекст, селективността на представянето и възможностите за ограничаване, свързаните с това индивидуални и колективни стратегии и др.). Съвсем накратко са представени в отделни раздели 1) Теорията за за богатството на медиите (дефинираща по специфичен начин компютърно-медианата комуникация), 2) Моделът на социалната идентичност на ефектите на разграничаване (SIDE) който изследва ефектите от липсата на невербални знаци компютърно-медианата комуникация, визуалната анонимност и груповата ориентираност в общуването и 3) Теория на сигнализацията изследваща надежността на сигналите и възможностите за измама в онлайн общуването.

Вторият и третият основни раздели на първа глава изясняват понятията за социална мрежа и мрежови анализ. Докторантката е избрала да се придържа към класическото социологическо понятие за мрежа като съставена от «взаимозависими актьори и взаимоотношенията между тях», като под актьори се разбира социални актьори в класически смисъл – индивиди и организации (представяни също от индивиди). В това отношение тя добре владее класическия теоретичен и методологичен апарат на социалните мрежи. Принципното ми възражение тук е липсата на каквато и да била дискусия на по-новите понятия за мрежа, например понятието за дец-мрежа, развивано в съвременните изследвания на науката и технологии в което инструментите и технологиите са сами са актьор в мрежовите взаимодействия модифициращи поведението на «човешките актьори», или пък новите идеи от т.нар. «мрежова наука» (Network Science) развивани от Алберт-Ласло Барабаш и неговите последователи (понятията като безмашабни мрежи, мрежи тип „малък свят“ и др.) и базирани специално на изследванията върху Интернет комуникациите. Макар докторантката коректно да прилага класическия апарат на концепцията на социалните мрежи, намирам непознаването на тези подходи като ограничаващо дълбочината на анализа и възпрепятстващо

идентифицирането и на интересни проблеми на идентичността, свързани тъкмо с технологичната природа на компютърно-медианите комуникации.

За разлика от първа глава, втора глава - в която докторантката прави анализ на различните подходи към личността (социологически, психологически/психоаналитичен, културологичен), е значително по-добре структурирана и по-ясна. Налице е анализ, който систематично изяснява що е то човешка личност в късно модерното общество, как се формира тя и кои са основните фактори в този процес. Теодора Христова не изпада в социологически редуccionизъм и в своя доста подробен и внимателен анализ на постижнията на психоанализата изявяват уникалните индивидуални детерминанти на човешкото поведение. Заедно с това обаче тя очертава ключовата роля на различните елементи на социалната среда и общуването на индивида в тях (в семейната и приятелска среда, в различни обществени институти и техните организации и т.н.). Макар и тук могат да се открият елементи на донякъде самоцелно изброяване на понятия и автори без непосредствена връзка с целите на анализа, това „залитане“ е в много по-малка степен и мнозинството изследвани автори (сред които особено искам да подчертая анализа на концепцията на Джордж Мийд и някои важни идеи на Георги Фотев) имат съществен принос при изясняването на социологическия подход към личността, който чрез важните анализа на концептите на Гофман, Кули, Уилям Джеймс и други представители на символния интеракционизъм и прагматизма във втория раздел на тази глава оформя социологическото понятие за личността в хода на социалните взаимодействия. Заедно с анализа на личностната и социалната идентичност и ролята на социалните ценности за формиране на групови идентичности (принадлежност/идентификация с определена група), осъществен в третия раздел на главата, докторантът успешно изгражда концептуална рамка на своя социологиченски анализ на ролята на съвременните форми на общуване, сред която компютърно-опосредената комуникация заема все по-значимо място.

Разглеждайки резултати от различни изследвания на тази комуникация и по-специално онлайн взаимодействията в социалните мрежи в раздела „Ценностите в онлайн социалните мрежи“ докторантката показва различията между въвличените в онлайн социалните мрежи индивиди при използването на специфичните ресурси (дигиталното съдържание), които тези мрежи предоставят за тяхното самопредставяне (текст, визуални средства, емотикони и др.), а също и при избирането и оценяването представянията на

другите. Показани са някои от тези различия при децата, тийнейджърите, жените, а също и при изразяването на политическите предпочитания.

Бях склонен да оценя подчертано положително тази глава, ако не беше внезапното „нахлуване“ на резултати от направените интервюта и онлайн анкета в нейният край. Макар да има някаква връзка анализирани от нея изследвания на социалните мрежи, въвеждането на тези данни демонстрира учудваща липса на това, което бих определил като „методическа култура“ при емпиричното изследване, и което е част от професионалната идентичност на социолога: изобщо не е ясен инструментариума на проведените дълбинни интервюта (кои са понятийните индикатори, как те са били определени първоначално, как е протекла тяхната валидизация в предварителните интервюта, как се е стигнало до окончателния вариант на въпросника и т.н., как са били подбирани респондентите...). Може би именно липсата на тази методическа култура е довела и до това, което бих оценил като „тривиалност“ на представените данни от интервютата – за недостатъците на онлайн комуникацията в социалните мрежи (липсата на общуване лице-в-лице, опасността от злоупотреба с лични данни), за формите на себеизразяване в тях и т.н. Причината според мен е в твърде слабата им връзка с теоретичния апарат, разработен в предшестващите раздели на втора глава и почти никаква връзка с анализа на понятията в първа глава!

Същата критика може да бъде отправена и към заключителния раздел на главата, където са представени резултатите от он-лайн анкетата. Макар да е налице справка за броя на анкетираните и тяхната структура по категориите пол, образование, възраст, населено място, тип домакинство и сфера на заетост, липсва дискусия за представителността на данните и тяхната достоверност – особено след като липсват случаен подбор и контрол на извадката, както и при наличието на твърде малко представители в някои от разновидностите на тези категории. Има добри методически решения дори при онлайн-анкетите, като валидизиране на междугрупови сравнения и др., то това липсва в анализа. Категорично ми липса също така дискусията относно изграждане на индикаторите и съответно на въпросите в анкетата в тяхната връзка с теоретичните анализи в първа и втора глава! Каква е например разликата между норми и ценности в социалните мрежи и как са били определени разновидностите на индикаторите за норми и ценности? Не става ясно и как е бил изграден индикаторът за опасностите в онлайн мрежите – например дали

става дума за открит въпрос и последвало типологизиране на отговорите, или пък респондентите са избирали между предварително дадени отговори (но в този случай как са били определени те?)...

При това положение едва ли е случайно, че докторантката ни представя само няколко таблици с едномерни разпределения, където единствената възможна интерпретация е върпу натрупванията в определени разновидности, без каквато възможност да се изявят никакви различия в отговорите между различните групи респонденти. Единственото изключение за разликите между мъжете и жените според броя на приятелствата/последователите в социалните мрежи но и там липсва дискусия (и ресурси за интерпретиране!) на регистрираните съществени различия...

Като член на журито, оценяващо дисертацията, очакванията ми бяха, че след първите две глави, заели 212 страници от дисертацията, най-после трета глава ще представи по-съществени резултати от емпиричното изследване на докторанта. За мое голямо учудване трета глава започва също с теоретичен анализ на понятието „социален капитал“ и неговата релевантност при изследването на онлайн социалните мрежи и този анализ заема почти тридесет страници. Той задава рамката на последвалото представяне на емпирични резултати, но връзката между двете части е твърде опосредствена, бих казал условна. При това както и при представянето на собствените емпирични резултати в края на втора глава, и тук на читателя последователно се представят таблици с разпределенията на отговорите по различни въпроси на анкетата, като след първите няколко таблици (където все пак може да се направи връзка с цитираните изследвания на Лин и Елисън & Стайнфилд, то по-нататък връзката с теоретичната част се загубва.

Ще посоча, че до края на анализа във трета глава не ми стана ясно защо е отделено толкова голямо място на разстройствата в храненето и тяхното представяне/обсъждане в онлайн-социалните мрежи – те са обособени в три самостоятелна раздела (!), като не съвсем ясно връзката на тази тема със социалния капитал. Може би съзнавайки това, някъде в средата на своя анализ на темата за хранителните разстройства в онлайн социалните мрежи, докторантката отново се връща към теорията и въвежда ново понятие – «социалната подкрепа», което използва при анализа на поредната група емпирични резултати по темата хранителни разстройства, като общо на този проблем са посветени над 30 страници. Искам да посоча, че теоретичните и емпиричните анализи в първа и

втора глава и въвеждащият теоретичен анализ в трета глава не обосновават достатъчно този фокус върху темата за хранителните разстройства, още повече, че между тази тема и следващите два раздела в трета глава - посветен на *дигиталните неравенства* и *самотата* в онлайн социалните мрежи, няма особена връзка...

Всъщност последният раздел на трета глава – за самотата в онлайн социалните мрежи, за мен като че ли по оригинален начин фокусира предмета на изследването в дисертацията, като го подкрепя с достатъчно убедителни и детайлизирани емпирични данни. За съжаление, отново ще кажа, че малко от предшестващите анализи подготвят читателя за това. Ето защо след удачното и добре структуриране въвеждане в темата на страница (стр. 298-304) на дисертантката отново се налага да прави вторичен анализ на теоретичните и емпирични изследвания в литературата... Бих казал, че четеното на този раздел доставя удоволствие и заявявам с голяма доза убеденост, че той би бил чудесно ядро на една успешна дисертация със същото заглавие - «Самотният човек във виртуалната мрежа»! Така видяна, темата би интегрирала предшестващите анализи в един много по-малък, но много по центриран и фокусиран текст на български формат докторска дисертация в обем между 150 и 200, най-много 220 страници.

По косвен начин последното твърдение е и оценката ми за самата дисертация, в която според мен въпреки явно положените от Теодора Христова големи усилия и труд, резултатът не е особено убедителен. С изключените на раздела за самотата в трета глава, отделните раздели на дисертацията остават слабо интегрирани и разнородни и слабо съответстват на формулираните в начало основна теза и хипотези на изследването. Към това ще добавя още една критична забележка.

Ще завърша с една „техническа препоръка“. През последните няколко десетилетия в социалните науки у нас също започна да се налага англосаксонската традиция, която предполага по-ясна структурираност на текста - с номериране и йерархизиране на разделите, а също и по-голяма стегнатост, която включва поставянето на въвеждащ параграф в началото на всеки нов раздел и обобщаващ параграф в неговия край. В този смисъл предлаганата дисертация *не е в тази традиция* и носи много от чертите на „добрата стара традиция“ на източно-европейските социални науки – дълъг разлят текст, без въвеждащ параграф в началото всеки номериран раздел в отделните глави и обобщаващ/даключителен параграф в неговия край. Така мисълта на автора се лее,

понякога без ясна логическа връзка и читателят трябва сам да търси и установява връзки. Един пример – в раздела „Методология“ от страница 19 до 23 се описват методите за набиране на емпирични данни, последният от които е анкета сред ученици на хартиен носител (РАРІ). До средата на 24 страница се обсъждат трудностите при получаването на достъп до училищата и учениците в тях и произтичащите от това ограничения в набраната информация. *Веднагта от следващия параграф започва съвсем друго изложение* – разсъждения относно до каква степен социалните мрежи в интернет влияят на непосредственото (лице в лице) общуване между хората с позоваване на различни автори. На читателя (поне на мен!) му е необходимо известно време да осъзнае този преход и направи връзка между двете части – така фактически няма и освен наименованието на раздела «Методология» но очевидно че тук става дума за две съвсем различни «методологии»...

Ще завържа със становище за направената от докторантката самооценка за научните приноси – при първоначален прочит те звучат наистина убедително, но връщайки се към тях след прочитането на дисертацията виждам, че връзката между така формулираните приноси и самата дисертация е доста условна и изисква от читателя сериозно усилие, и а също и въображение, за бъде видяна. Всъщност, бих казал в рамките на едно действително добронамерен отношение, че в някои от разделите докторантката е положила сериозни усилия за скрие тази връзка.

3. Заключение

Въпреки че дисертацията е оригинално творческо постижение на автора, посоченото в предишния раздел не ми дава основание за категорично становище относно успеха на дисертацията. Въпреки важните постижения в емпиричната част и отделни елементи при теоретичните анализ, като цяло работата остава слабо интегрирана чийто отделни постиженията не ми дават основания за категорично положителна оценка и съответно да препоръчам на уважаемото жури присъждането на научната и образователна степен „доктор“. Ето защо предпочитам да изчакам самата публична защита и представянето на докторанта за да оформя окончателното си становище.

29 октомври 2021 г.

професор д-р Иван Чалъков